

УДК 821.161.2+82.0+7.024.4

ПАВЛЮК Н. Л.

ТИПОЛОГІЯ НОМІНАЦІЙ В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ

Ю. МУШКЕТИКА

У статті здійснено типологічний аналіз заголовків творів Ю. Мушкетика на історичну тему, сформовано п'ять основних груп назв історичної прози письменника та проаналізовано їх семантику у взаємозв'язку з текстом.

Ключові слова: заголовок, семантика, символ, асоціація, поліфункціональність.

Одним із найважливіших прийомів розуміння тексту будь-якого художнього твору, в першу чергу, є осмислення його заголовку. Назва є першим знаком будь-якого твору, і її завдання полягає у приверненні уваги читача, його зацікавленні. На думку літературознавця Є. Джанджакової, «заголовок – це категорія поетики» [3, 208]. У свою чергу, дослідник Г. Клочек, ніби аналізуючи вищезазначені слова, стверджує, що «у назвах робіт типу «Поетика заголовка» мають на увазі, що в них розглядається проблема заголовка як одного із багатьох факторів художнього явища» [4, 8]. Тобто, назва твору виступає невід'ємним компонентом змістової організації літературного тексту та інтуїтивного осягнення творчого задуму письменника.

У зв'язку з цим поетика заголовків досліджуються багатьма літературознавцями з теоретичної (Р. Гром'як, О. Джанджакова, Н. Кожина, А. Ламзіна, І. Фоменко тощо) та практичної (В. Мержвинський на матеріалі драматичних творів Лесі Українки, М. Челецька у поетичній творчості І. Франка, Л. Скорина на матеріалі поезій М. Драй-Хмари та дослідження назв творів інших письменників) точок зору.

У літературознавчій науці існують різноманітні підходи щодо дефінування поняття «заголовок». Так, дослідник А. Волков визначає заголовок як структурний елемент тексту, графічно виділену архітектонічну

частину [1, 211]. На думку мовознавця І. Гальперіна, «назва – це скомпресований, нерозкритий зміст тексту... Назву можна метафорично зобразити у вигляді закрученої пружини, яка розкриває свої можливості в процесі розгортання» [2, 133]. Тобто, титул або заголовок твору акумулює в себе смисл, закладений письменником у сам текст твору, у згорнутому, стислому, концептуальному вигляді, він є своєрідним відображенням задуму автора та конденсатом змісту художнього твору.

На особливу увагу заслуговують титули історичних творів, семантика яких повинна якнайточніше віддзеркалювати об'єктивну історичну дійсність, вони мають бути своєрідними виразниками різних історичних подій. Це, у свою чергу, зумовило мету нашої статті – здійснення типологічного аналізу історичної прози Ю. Мушкетика.

Літературознавець Л. Чмихов, аналізуючи орієнтири історичного твору, зазначає, що назвою твору може бути яке-небудь ім'я історичного відомого явища: історичний герой; історична подія чи конфлікт; історична епоха; історичне місце; хронологічний орієнтир; видуманий герой, який має тенденцію до історично-узагальненого значення тощо [15, 32—33]. Назви історичних творів, на перший погляд, дійсно мають концентрувати в собі все те, що має безперечне відношення до історії, тісно пов'язане з історичними подіями. Підтвердженням цьому є наступні номінації творів на історичну тему: «Роксолана», «Я, Богдан» П. Загребельного, «Берестечко» Л. Костенко, «Орда» Р. Іваничука, «Отрута для княгині» Р. Іванченко тощо. Проте літературна практика розвитку історичної прози свідчить про те, що не завжди титули історичних творів можуть містити в собі певну вказівку на історичні події, імена, місця, час тощо («Не полишу тебе самотньою» Д. Міщенка, «Три листки за вікном» В. Шевчука, «Мальви», «Вода з каменю» Р. Іваничука, «Диво» П. Загребельного та ін.). Саме для розуміння таких заголовків неабияке значення має текст, за допомогою якого розкривається суть, закладена автором у назві історичного твору. Дійсно,

назва вбирає в себе всю сутність тексту художнього твору, стає своєрідним ключем до його розуміння.

Номеносфера історичних творів Ю. Мушкетика є досить оригінальною і потребує особливої уваги з боку її дослідження. Талант історичного белетриста проявляється не лише у створенні майстерних художніх полотен, але й у називанні своїх творів. В інтерв'ю з письменником на питання С. Козака, «як народжуються назви Ваших творів?», Ю. Мушкетик відповів: «По-різному. Буває, назву я знаю ще перед тим, як сісти за сам твір. Подеколи назва народжується в процесі писання, а часом – коли закінчив писати. Приміром, з назвою першої повісті «Семен Палій» не треба було нічого вишукувати. Семен Палій – та й усе. І «Гайдамаки» так само. А от назва історичного роману «На брата брат»... прийшла в процесі писання» [6].

Кожен із титулів історичної прози письменника є символічним, тому їх не можна ідентифікувати однозначно. Суть заголовків історичної прози Ю. Мушкетика, їхнє істинне значення знаходиться не на поверхні, а в глибинах самих текстів. Тобто, кожна назва безпосередньо пов'язана з текстом твору, і через цей зв'язок розкривається символічне навантаження, покладене в основу кожної назви історичної прози письменника.

У літературознавстві існують різноманітні підходи до типології заголовків літературних творів. Так, російська дослідниця А. Ламзіна, сформувавши чотири групи заголовків художніх творів, в основу своєї класифікації поклала співвідношення заголовка з традиційно диференційованими компонентами твору: тематичним складом і проблематикою, системою персонажів, деталлю, часом і місцем дії [7, 107].

Упорядник «Літературознавчої енциклопедії», Ю. Ковалів виокремлює три самостійні групи титулів. Так, на думку дослідника, «заголовки першої групи утворені за іменем певного персонажа, істоти, теми, рослини, міфічного створіння, назвою проблеми, образу, предмета, місця дії, часу дії. До другої групи належать заголовки-тропи, порівняння, метонімії, гіперболи <...> Третя група охоплює заголовки, що називають жанр твору...,

вживаються у вигляді чужомовних фраз, що стали афоризмами, цитат із фольклору, алюзії, асоціації із суміжними мистецтвами <...>» [8, 377]. Як бачимо, групи титулів, які подає Ю. Ковалів, є досить об'ємними, широкими, вміщують у себе назви різного характеру (зокрема, перша група назв творів з вказівкою на ім'я персонажа, час та місце дії, назву рослини тощо), що викликає певні труднощі під час здійснення типологічного аналізу творів письменника.

Дослідник І. Гальперін, розробляючи свою класифікацію назв творів, у якості критерію виокремлення різних видів заголовків використав форму, за допомогою якої подається інформація. Згідно з цим підходом, вчений виділяє шість основних груп номінацій: назва-символ, назва-теза, назва-цитата, назва-повідомлення, назва-натяк, назва-оповідь [2, 134]. Типологія назв творів І. Гальперіна є досить оригінальною, акцент робиться на інформації, яку несе в собі вже сам титул. На нашу думку, проаналізована класифікація є все ж таки неповною, тому що незрозуміло, до якої із вищеперерахованих груп віднести твори, які містять часові та просторові елементи.

Ще одну спробу розробити класифікацію титулів зробив А. Волков, виокремивши такі типи номінацій: заголовок-головний персонаж, заголовок-персонаж, заголовок-проблема, заголовок-ідея, заголовок-троп, заголовок-предмет тощо [1, 211—213]. Типологія літературознавця досить чітка, і увага в кожній назві зосереджується на тому, що є провідним, центральним у титулі художнього твору.

Спробуємо зробити типологічний аналіз історичної прози Ю.Мушкетика, взявши за основу класифікацію назв А. Волкова та дещо вдосконаливши, щоб вирішити поставлене завдання. Так, тип номінації «заголовок-головний персонаж», у якому автор зосереджує основну увагу на центральному героєві та відтворює події через призму його світосприйняття, характерний для першого твору на історичну тему Ю. Мушкетика «Семен Палій». Ця назва є антропонімічною, і винесення імені полковника Семена Палія в титул історичної повісті свідчить про вагомість цієї історичної

постаті в історії України, а об'єднання навколо його імені історично-вірогідних осіб (гетьмана І.Мазепи, царя Петра I, короля Карла XII) підсилює достовірність зображуваних автором подій.

Назви історичних романів «На брата брат» та «Гетьманський скарб» класифікуємо як заголовки-проблеми. У творах сюжетна основа будується навколо розв'язання певної проблеми, яка, в першу чергу, концентрується вже в самому титулі: проблема братовбивства у вузькому та широкому планах – у першому романі; розкриття таємниці та пошук скарбу гетьмана Павла Полуботка – у другому.

Значної уваги заслуговує заголовок роману «На брата брат». Літературознавець М. Кодак, аналізуючи цей твір, наголосив, що «поставивши ці слова в назві свого твору, Юрій Мушкетик жорстоко означив найболючіший... для українства з усією ментальністю вузол трагізму» [5, 119]. Дійсно, український народ вирізняється своїм винятковим почуттям братерства, товариськості, але у назві роману відчувається нівелювання цього почуття.

Підсилювальний ефект має винесення автором прийменника «на» на початок заголовку. Взагалі, прийменник «на» у поєднанні з іменником у знахідному відмінку утворює просторове відношення і «вживається при позначенні предмета, на який спрямовується дія з іншого об'єкта» [14, V, 7]. В аналізованому титулі цей прийменник використовується на позначення об'єкта, на який спрямовується дія суб'єкта. До того ж, Ю. Мушкетик звертається до інверсії у номінації твору – не «брат на брата», а саме «на брата брат», логічним наголосом виділяючи слова «на брата». Саме такий підхід у створенні аналізованого імені твору, на нашу думку, допомагає письменнику підкреслити абсурдність та трагізм братовбивчої війни. І війна ця зображується Ю. Мушкетиком через долю братів по крові Матвія і Супруна Журавок та братів, не пов'язаних кровними зв'язками, синів неньки-України, які належали до різних політичних таборів.

Привертає увагу заголовок історичного роману «Гетьманський скарб», який ми також віднесли до групи заголовок-проблема. У титулі акцент робиться на лексемі «скарб», семантика якої надзвичайно широка: це коштовності, гроші, цінні речі; природні багатства надр, лісів, морів та ін.; духовні та культурні цінності, які створила людина тощо [14, IX, 252]. У романі «Гетьманський скарб» вищезазначена лексема має подвійне трактування, в основі якого покладене її пряме та переносне значення. Так, розвиток сюжету зумовлений пошуком скарбу гетьмана Павла Полуботка, який був «...покладений під проценти в один із лондонських банків» [10, 119]. Тобто, у заголовкові, на перший погляд, прослідковується пряма інтерпретація лексеми «скарб», але не потрібно однозначно розуміти предмет зображення роману Ю. Мушкетика. Наприкінці твору гетьман, перебуваючи в казематі, на вимогу царя Петра I все-таки відкрити таємницю схованого скарбу відповідає, що носить його у серці: «Тут він, зі мною, найбільший мій скарб – Україна. За неї приймаю муки, за неї приймаю і смерть» [11, 409—410]. Кінцівка роману змушує читача знову згадати назву, щоб осягти її значення у тісному взаємозв'язку з текстом твору. Так, у романі, в першу чергу, йдеться не про гроші, не про коштовності, тобто, не про матеріальні цінності, а про духовне багатство гетьмана.

Наступну групу назв – заголовок-ідея – становлять такі історичні романи Ю. Мушкетика, як «Яса» та «Погоня». Титули вищезазначених творів відбивають об'єктивну дійсність, а також містять у собі основну думку, що визначає їхній зміст. Хоча, встановивши тісний зв'язок з текстом, читач може змінити їхнє першочергове потрактування.

Назва історичного роману «Погоня», на перший погляд, є досить легкою та зрозумілою для сприйняття. Перед читачем відразу постає яскрава картина втечі одних та погоні інших, пов'язаної з історичними подіями. Ім'я твору до того ж викликає у реципієнта певний асоціативний ряд екзистенційного характеру: небезпека, загроза смерті, дорога. Так, у «Словнику української мови» зазначається, що погоня – це переслідування

втікача з метою його спіймання; людина або група людей, які переслідують кого-небудь; велике прагнення досягти, добитися чого-небудь [14, VI, 719]. Досить оригінальним є використання письменником синтезу прямого та переносного значення лексеми «погоня» для найменування роману.

Розуміння номінації дещо ускладнюється із прочитанням самого тексту твору. Адже «сутність заголовка художнього твору, його поетичне навантаження розкривається вповні лише в поєднанні з текстом» [9, 36]. Тому семантика заголовку роману «Погоня» з перших сторінок твору вимагає деяких інтерпретативних зусиль читача. Ю. Мушкетик, обравши такий титул, створює своєрідну ілюзію: у романі мова йде не лише про констатацію факту погоні в історичному ключі, як це здається на перший погляд, але й подається розуміння самого життя як своєрідної погоні.

Використання Ю. Мушкетиком таких двох взаємопов'язаних планів інтерпретації найменування твору наповнює титул певним символічним змістом, а також закладає філософське підґрунтя всього. Назва розкриває суть показаного автором життя головного героя Семена Білокобилки, який, потрапивши у неспинний життєвий вир, весь час роздумує над тим, що життя «...суспіль складається з втечі та погоні» [12, 143]. Дійсно, то ми тікаємо, то наздоганяємо. Погоня – це вічний рух, таким і є життя: шукаємо своє місце у цьому світі, своє «я», женемося за щастям, втікаємо від старості, намагаємося наздогнати час, якби це абсурдно не звучало. Крім того, роздуми такого філософського змісту набирають загальнонаціонального значення, тому що герой, вболіваючи за долю Батьківщини, відчуває себе невід'ємною її частиною: «...немає нічого в світі страшнішого за погоню й гіршого за втечу. Мені, моєму родові, моєму народові навічно судилася втеча, а моїм ворогам погоня» [12, 256].

Оригінальною є назва роману «Яса», для означення якої Ю. Мушкетик використав застаріле та багатозначне слово. Поліфункціональність імені тексту «Яса» підтверджується багатою семантикою цієї лексеми, адже яса – це сигнал, знак; чутка, поголос; гучні звуки, гуркіт, грім; вітання гарматними

залпами; салют; данина; світло, сяйво [14, XI, 652]. У творі можна знайти підтвердження кожному значенню цього слова: «...тільки перемоги, що закарбувалися в піснях, роблять невірників сміливцями, тільки побідні погуки – яса – роблять їх вільними» [13, 324—325], – тобто, переможний звук; своє враження склалося у Дорофія Ружі про козака Мокія Сироватку: «Я не бачив у житті людини, яка б так вірно й безкорисливо служила Богові та вітчизні, я бачив відважних войовників, але їх підпирає слава, їх кличуть переможні погуки – яса, вона висить на кінчиках їхніх шабель, але, мабуть, справжня яса, яко світло подібне й незгасне во славу вітчизни, отуто, сяє в степу над оцим чоловічком» [13, 185]. У цьому епізоді яса передає значення світла, сяйва. Інколи автор прямо не використовує вищезазначену лексему, але її семантичне нашарування відчувається в багатих звукових асоціаціях, характерних для роману в цілому: «...над бойовищем стояли дзвін, брязкіт, крики, кінське іржання й ляскіт пострілів» [13, 239].

Як бачимо, для роману характерна неоднотайна інтерпретація титулу, ім'я твору концентрує у собі всю різноманітність значень та у повній мірі розкривається безпосередньо через контекст. До того ж полісемантичність вищезазначеної назви, віддзеркалюючи масштабність самого роману, допомагає також показати трагічність та суперечливість історичних подій.

Для здійснення типологічного аналізу історичної романістики Ю. Мушкетика логічним буде виділення таких двох типів номінації, як заголовок-заклик та заголовок-вказівка на час. Так, титул історичного роману «Прийдімо, вклонімося...» відносимо до заголовку-заклику. Дійсно, у назві відчувається закликання до широких кіл читачів, своєрідне прохання до певної дії: збереження, вшанування історичної пам'яті давно минулих подій періоду Коліївщини – однієї із найтрагічніших сторінок історії України.

Назви творів «Гайдамаки», «Останній гетьман», «Ніч без світання» класифікуємо як заголовок-вказівка на час, хоча часова вказівка у них є не прямою, а опосередкованою. Титули романів «Гайдамаки» та «Останній гетьман» концентрують в собі певні історичні події (Коліївщина – у першому

романі та діяльність останнього гетьмана Кирила Розумовського – у другому), які мають часову прив'язку до певного періоду історії України.

Титул роману Ю. Мушкетика «Гайдамаки» віддзеркалює тему самого твору та відповідає його історично вагомому змісту, адже у творі зображені події періоду народного повстання, відомого в історії під назвою Коліївщина. Гайдамака – це учасник народно-визвольної боротьби XVIII ст. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту, а винесення в ім'я тексту збірного образу головних героїв підсилює вагомість та масштабність цієї події. Крім того, відчувається й інтертекстуальний зв'язок заголовку роману Ю. Мушкетика з однойменною історичною поемою Т. Шевченка, що свідчить про велике значення зображених авторами історичних подій в історії рідного краю. Гайдамаки стали своєрідним символом правди, сильної та потужної хвилі боротьби за справедливість.

Покладена в основу роману «Останній гетьман» відома історична тема починає розгортатися вже у самій назві твору. Словосполучення «останній гетьман», винесене автором у заголовок, безпосередньо асоціюється з ім'ям українського гетьмана Кирила Розумовського, за діяльності якого відбулася ліквідація гетьманської влади в Україні імператрицею Катериною II, а через деякий час – знищення самої Запорізької Січі. Аналізуючи специфіку поетики заголовку драматичного твору Лесі Українки «Кассандра», літературознавець В. Мержвинський зазначає, що «...пройшовши крізь текст, ім'я наповнилося звучанням, що викликане конфігурацією контекстів – Кассандра – Троя – трагедія – Правда...» [9, 35]. Зазначену схему, яка сприяє символічному наповненню імені, можна використати і для пояснення заголовку історичного роману Ю. Мушкетика: останній гетьман – Кирило Розумовський – скасування Гетьманщини. Як бачимо, такий асоціативний ланцюг спричинюється не конфігурацією контекстів, а важливістю цих історичних подій для України. До того ж в імені роману акцент робиться на лексемі «останній», тобто, в особі Кирила Розумовського концентрується

певний завершальний етап в історії України, і про це автор вже наголошує в титулі твору.

Назва роману «Останній гетьман» не викликає ніяких труднощів під час її сприйняття, але її не потрібно розуміти буквально. У цьому творі неабияке значення має контекст. Автор розширив семантичне поле символу останнього гетьмана, синтезувавши в ньому долі двох братів Розумовських. І лише прочитавши роман, читач зможе правильно зрозуміти суть вищезазначеного титулу.

Що стосується назви історичної повісті «Ніч без світання», то вона містить часовий елемент, який подається через лексему «ніч», прямо вказуючи на час. Крім того, заголовок повісті, як і титул роману «На брата брат», виконує схожу функцію – є своєрідною характеристикою одних і тих же історичних подій другої половини XVII століття, періоду Руїни.

Семантика номінації в повній мірі розкривається через текст твору. За «Словником української мови», ніч – це «частина доби від заходу до сходу сонця, з вечора до ранку» [14, V, 429.] Тобто, логічний природний процес: за кожним заходом сонця слідує його схід – світанок. У титулі лексема «ніч» вживається разом з прийменником «без», який, зазвичай, використовується для означення відсутності кого-небудь або чого-небудь. Ніч без світанку – це, значить, суцільна темінь, без єдиного проблиску світла. Саме таку формулу письменник використовує для характеристики подій трагічного періоду Руїни. Крім того, використання часового елементу у назві повісті є досить оригінальним. Ніч, яка має певні часові межі, прирівнюється Ю. Мушкетиком до часового проміжку майже в півстоліття. Значить, період історії України з другої половини XVII століття і майже до кінця XVII століття проминув як одна ніч, як 12 годин, проминув, на жаль, без будь-яких змін, без прояснення, без світанку, у повній темряві.

Як бачимо, заголовки історичних творів Ю. Мушкетика досить різноманітні, що дає нам право виділити п'ять основних груп титулів історичної прози письменника: заголовок-головний персонаж, заголовок-

проблема, заголовок-ідея, заголовок-заклик, заголовок-вказівка на час. Найчисельнішою групою є остання група («Гайдамаки», «Останній гетьман», «Ніч без світання»), два перші титули, які ввійшли до неї, безпосередньо відображають історичні події, проте і антропонімічна назва роману «Семен Палій» (заголовок-головний персонаж) є прямою вказівкою на певної історичний період. Крім того, усі назви історичних творів письменника є глибоко поліфункціональними, символічними та афористичними, їхнє розуміння не встановлюється лише за рахунок однозначного сприйняття, а потребує певного зв'язку з текстами самих творів. Титул є лише одним із складових елементів заголовкового комплексу художнього твору, саме це зумовлює перспективу подальшого дослідження історичної прози Ю. Мушкетика у цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волков А. Заголовок / А. Волков // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. — Чернівці : Золоті литаври, 2001. — С. 211—213.
2. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования / Гальперин И. — Изд. 5-е, стереотипное. — М. : КомКнига, 2007. — 144 с.
3. Джанджакова Е. О поэтике заглавий / Е. Джанджакова // Лингвистика и поэтика / отв. ред. В. П. Григорьев. — М. : Наука, 1979. — С. 207—214.
4. Клочек Г. Так що ж таке поетика? / Г. Клочек // Поетика. — К. : Наук. думка, 1992. — С. 5—17.
5. Кодак М. Історичне повісткування : Замки й ключі : [Ю. Мушкетик] / М. Кодак // Київ. — 1999. — №3—4. — С. 119—122.
6. Козак С. Юрій Мушкетик : «Натхнення — це віра в те, що пишеш» [Електронний ресурс] / С. Козак. — Режим доступу :

<http://litukraina.kiev.ua/ur-y-mushketik-natchnennya-tse-v-ra-v-te-scho-pishesh>

7. Ламзина А. Заглавие / А. Ламзина // Введение в литературоведение : учеб. пособие / Л. В. Чернец, А. Я. Эсалнек и др. ; под ред. Л. В. Чернец. — М. : Высш. шк., 2004. — С. 103—118.
8. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. — К. : Академія, 2007. — Т. 1. — 2007. — 608 с.
9. Мерзвинський В. Поетика заголовків драматичних творів Лесі Українки / В. Мерзвинський // Слово і час. — 2007. — № 2. — С. 32—40.
10. Михайлин І. Скарб гетьмана Полуботка / І. Михайлин // Березіль. — 1991. — № 1. — С. 117—119.
11. Мушкетик Ю. Гетьманський скарб : [роман] / Ю. Мушкетик. — Харків : Фоліо, 2007. — 415 с.
12. Мушкетик Ю. Погоня : [роман] / Ю. Мушкетик // Мушкетик Ю. Останній гетьман. Погоня : романи. — Харків : Фоліо, 2011. — С. 137—373.
13. Мушкетик Ю. Яса : [роман] : Розд. 18-33 / Ю. Мушкетик. — Харків : Фоліо, 2006. — 415 с.
14. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. : І. К. Білодід (гол.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970—1980. — Т. 1—11.
15. Чмыхов Л. Писатель и история : О советском историческом романе 60-70-х годов / Л. Чмыхов. — Ставрополь : Кн. из-во, 1982. — 191 с.

ПАВЛЮК Н. Л.

ТИПОЛОГИЯ НОМИНАЦИЙ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ

Ю. МУШКЕТИКА

В статье осуществлено типологический анализ заглавий произведений Ю.Мушкетика на историческую тему, сформировано пять основных групп

названий исторической прозы писателя и проанализировано их семантику во взаимосвязи с текстом.

Ключевые слова: заглавие, семантика, символ, ассоциация, полифункциональность.

PAVLYUK N.

TYPOLGY OF NOMINATIONS IN YU. MUSHKETYK'S HISTORICAL PROSE

The typological analysis of titles of Y. Mushketyk's works on the historical theme is made, five major groups of names of the writer's historical prose are assorted and their semantics in conjunction with the text is analyzed in the article.

Key words: header, semantics, symbol, association, multifunctional.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.12 р.